

Zon & Schild

U kent het misschien wel: een prachtig gebouw waar u bijna dagelijks langs rijdt, maar waarvan u eigenlijk niet precies weet waarom het er staat zoals het er staat. Tot voor kort gold dat voor mij voor Zon & Schild. In opdracht van bureau Monumentenzorg heb ik onderzoek gedaan naar haar plaats in de typologische ontwikkeling van de psychiatrische centra.

door JOJANNEKE CLARIJS

Psychiatrisch centrum Zon & Schild is een complex van verschillende paviljoens in een bosrijke omgeving. Het is in de jaren 1928-1940 gerealiseerd naar ontwerp van de architecten G. van Hoogevest uit Amersfoort en de gebroeders J.G. en P.K. Mensink uit Apeldoorn. De opdrachtgever was de Vereniging Nederlands Hervormde Stichtingen voor Zenuw- en Geesteszieken.

Detail van het hoofdgebouw

DE OPDRACHTGEVER

Tijdens het interbellum raakte de Nederlandse samenleving steeds verder verzuild. Zo ook de medische en psychiatrische zorg. Binnen de zuilen trad bovendien een differentiatie op, waarvan de Vereniging Nederlands Hervormde Stichtingen voor Zenuw- en Geesteszieken een voorbeeld is. Deze werd in 1927 opgericht als afsplitsing van de Vereniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken, die een duidelijk gereformeerd karakter had. Zon & Schild vormde het eerste psychiatrisch centrum van de nieuwe stichting.

De vereniging had de keuze op Amersfoort laten vallen vanwege de centrale ligging, de goede bereikbaarheid en de beschikbaarheid van een geschikt terrein in een mooie omgeving. Het complex van Zon & Schild is in verschillende fases gerealiseerd en bood plaats aan circa 600 patiënten. In 1931 werd het feestelijk geopend door koningin-moeder Emma. De naam was ontleend aan Psalm 84:12: 'Want God de HEERE is een zon en schild'.

Jojanneke Clarijs heeft in opdracht van Bureau Monumentenzorg onderzoek gedaan naar de cultuur-historische kwaliteiten van enkele opmerkelijke gebouwen in het Bergkwartier. In vier artikelen in de *Kroniek* doet zij verslag van haar bevindingen. Dit is het laatste artikel.

OORSPRONKELIJKE OPZET VAN HET COMPLEX

De meeste gebouwen van het oorspronkelijke complex zijn nog aanwezig. Dit had een overwegend symmetrische opzet, waarbij de belangrijkste gebouwen aan weerszijden van een centrale as lagen: de oprijlaan. Tegenover de entree en de trafo- en meterhuisjes was het hoofdgebouw met twee vleugels (1931) gesitueerd. Ten zuiden daarvan lagen twee keer twee paviljoens voor de huisvesting van patiënten. De *rustige* patiënten werden in het hoofdgebouw ondergebracht. Die met het meest *onrustige* gedrag woonden in de achterste, zuidelijke vleugels (Bergopwaarts en Sparrenhof, 1934) en de *half-onrustige* patiënten in de middelste paviljoens (Larikshof en Cederhorst, 1938). De vrouwen waren in de oostelijke vleugel en paviljoens gehuisvest; de mannen in de westelijke. Bergopwaarts is inmiddels gesloopt.

Daarnaast bevonden zich op het terrein een kapel (1934), een recreatiegebouw (De Veste, 1932), een keukengebouw (Gildenhof, 1931), een therapiegebouw (Boslust), een laboratorium (gesloopt), kassen (gesloopt), een tuinmanshuis (1931), een lijkenhuisje (1931) en een sanatorium (Hebron, 1932) met een klassenpaviljoen (1933, gesloopt).

De villa naast de hoofdentree (1931) was bestemd voor de directeur, terwijl de andere woningen uit 1933 langs de Utrechtseweg voor de artsen bedoeld waren. Waarschijnlijk werd in de jaren 1935-1940 villa Fornhese bij het complex betrokken als vrouwenafdeling.

In 1940 is Heidezicht gebouwd, een paviljoen voor tbc-patiënten in de as van het complex, aan de zuidkant van het terrein. Dit omdat tbc relatief veel voor kwam onder de psychiatrische patiënten. Oorspronkelijk was ook een villa voor de geneesheer gedacht bij de entree, maar deze is komen te vervallen.

Ook het terrein is door Van Hoogevest en de gebroeders Mensink ontworpen en de oorspronkelijke opzet is nog steeds goed herkenbaar. Zoals gezegd waren de belangrijkste gebouwen op symmetrische wijze langs de oprij-

laan gesitueerd. Het park zelf werd uitgevoerd in een gemengde landschapsstijl. Direct rond de gebouwen werd een plantsoen of grasperk aangelegd, terwijl rondom het bos gehandhaafd bleef. De samenhang tussen het gebouw en het plantsoen werd vergroot door bijvoorbeeld het uitmetselen van plantenbakken en tuinmuurtjes.

PSYCHIATRISCHE CENTRA IN DE EERSTE HELFT VAN DE 20e EEUW

Sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw lagen psychiatrische centra bij voorkeur geïsoleerd in bosrijke gebieden. De patiënten werden uit hun ziekmakende stedelijke omgeving gehaald en daar ondergebracht waar de natuur een helende werking op hun lichaam en geest kon hebben.

Zoals sinds circa 1885 gebruikelijk was voor gestichten, werd Zon & Schild opgezet volgens het paviljoenstelsel. Daarbij kreeg iedere functie een eigen gebouw en wer-

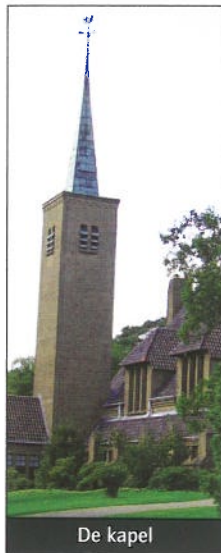

Keukengebouw Het Gildenhof

den de gebouwen verspreid over een terrein gesitueerd. Dit maakte het mogelijk om een grote samenhang met de omringende natuur te bewerkstelligen. Tegelijk kon men zo een scheiding maken in de huisvesting van *rustigen en razenden*, armen en rijken, mannen en vrouwen. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werden de meeste centra vormgegeven in een zakelijk-expressionistische stijl, net als Zon & Schild. De gebouwen werden omringd door een landschapspark met bossages, open ruimten en slingerende paden, maar ook met kassen en moestuinen waar de patiënten werkten. De verschillende klassen en patiëntgroepen hadden eigen, afgescheiden tuinen.

BEHANDELING VAN PSYCHIATRISCHE PATIËNTEN

In de jaren dertig speelde bij de behandeling van de psychiatrische patiënten op Zon & Schild het rustig maken van patiënten een belangrijke rol, net als bij andere gestichten. Dit poogde men te bereiken door middel van bed- en badverpleging: patiënten lagen in bed in grote zalen. Er waren zogenaamde kalmeringsbaden waar patiënten gedurende langere tijd in lagen (ingesmeerd met vaseline tegen verweking). Ook werden kalmerende middelen toe-

De kapel

gediend. Tegelijk werd geëxperimenteerd met nieuwe therapieën als een slaapkuur of prikkeltherapie (bloedtoediening). Een belangrijke plaats werd ingenomen door arbeidstherapie. Patiënten werden aan het werk gezet in de tuinen of vervaardigden meubelen en andere benodigdheden voor het gesticht. Ook de bewegingstherapie was in opmars en er werd letterlijk ruimte gemaakt voor sport- en spelvoorzieningen.

SANATORIA IN HET INTERBELLUM

Na de Eerste Wereldoorlog deed een belangrijke vernieuwing zijn intrede in de psychiatrie: het sanatorium. Deze kliniek was bestemd voor een nieuwe groep patiënten, de *zenuwlijders*, die zich vrijwillig lieten behandelen. De patiënten vormden geen gevaar voor de samenleving en waren zich bewust van hun eigen problematiek. Sanatoria richtten zich in eerste instantie op de rijkere patiënten die zelf hun verzorging betaalden. Pas in 1929 konden gemeenten verplicht worden de zorg voor arme zenuwlijders te betalen, als gevolg van een wijziging van de Armenwet. Hebron is één van de eerste sanatoria op religieuze grondslag: tot 1929 konden alleen psychiatrische centra onder openbaar bestuur een kliniek stichten.

Sanatorium Hebron

Dankzij de sanatoria verdween het negatieve imago van de gestichten. Ook voor de architectuur van de psychiatrische centra betekende het sanatorium een verandering: voor de logistieke organisatie, voor de ordening van de verschillende functies en bovenal door de bouw van de luxe panden als uiting van de nieuwe status van de psychiatrie. Het sanatorium werd als aparte afdeling gerealiseerd, soms op grote afstand van het gesticht. Bij Hebron is dit heel duidelijk te herkennen in de eigen naamgeving en de eigen entree aan de Utrechtseweg.

Zon & Schild sluit aan bij de gangbare opzet van psychiatrische centra uit de jaren dertig: qua architectuur en qua terreininrichting. De opdrachtgever is een voorbeeld van de steeds verdergaande verzuiling. Met de stichting van Hebron heeft men ingespeeld op de nieuwste ontwikkelingen in de psychiatrische zorg. Zon & Schild vertegenwoordigt een bijzonder stukje maatschappijgeschiedenis.

BRONNEN

- Gesigndeerde en gedateerde bouwtekeningen uit Archief Eemland.
- Interview met de heer J. den Boer.
- R. Houtsma, *Hoe God op Zon & Schild veranderde* ([Amersfoort] 2004).
- A. Kerkhoven, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970* (Zwolle/Utrecht 1996).
- N. Mens, *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis* (Wormer 2003).

Jojanneke Clarijs is kunsthistorica en heeft een bureau voor cultuurhistorisch onderzoek en advies in Hoogland.